

Paper type:
Research paper

Abstract

Designing a Model of the Citizenship Education for the Primary School Students Based on the Components of the School of Islam

■ Nasser Karami¹ ■ Reza Kachoueian Javadi² ■ Majid Ghadami³ ■ Ali Mohebi⁴

- **Objective:** The main purpose of this study was to design a model of citizenship education for primary school students based on the components of the school of Islam.
- **Method:** The method of this study was a combination of qualitative content analysis in the qualitative stage and Delphi technique in the quantitative stage. The statistical population of the qualitative stage included the Islamic thinkers and experts who had directly and indirectly commented on the citizenship education. Their thoughts and ideas in papers, books, magazines, doctoral dissertations, and Internet sites were purposefully investigated, and this process continued until theoretical saturation was achieved. The statistical population in the quantitative stage included 15 citizenship education experts as a statistical sample, who were purposefully selected. A questionnaire was used to collect qualitative data and fiches were used to collect quantitative data. The collected data were analyzed using content analysis techniques and open, axial and selective coding.
- **Findings:** The findings showed that there were 30 components for the citizenship education from the perspective of Islam in moral, social, political and economic aspects; 22 components such as 'man in search of Allah, the need for religious education, the compassion and forgiveness in the light of education, the revival of natural beliefs, raising the spirit of justice-seeking, the attention to moderation, legalism, an emphasis on consultation and acceptance of collective wisdom, encouraging questioning, the status of hard work, being contented, etc. were identified as the components of the citizenship education model in the primary school.
- **Conclusion:** The citizenship education based on the Islamic approach can provide a complete and universal model for the education of primary school students.

Keywords: Citizenship education, designing a model, primary school, school of Islam.

■ **Citation:** Karami, N., Javadi, R., Ghadami, M & Mohebi, A. (2021). *Designing a Model of the Citizenship Education for the Primary School Students Based on the Components of the School of Islam*. Applied Issues in Islamic Education, 6(4): 31-52.

Received: 2021/08/10

Accepted: 2021/12/25

1. Ph.D. student in Philosophy of Education, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran.
Email: Nasser_Karami194@yahoo.com 0000-0003-0736-220x.
2. **Corresponding Author:** Associate Professor in Educational Management, Farhangian University, Tehran, Iran.
Email: rkachoueian@gmail.com 0000-0002-2351-785x.
3. Associate Professor in Philosophy of Education, Research Institute of Education, the Ministry of Education, Tehran, Iran.
Email: drghadami50@gmail.com 0000-0001-9360-7933.
4. Professor in Educational Planning, Amin University of Law Enforcement Sciences, Tehran, Iran.
Email: mohebbiarr@yahoo.com 0000-0002-1260-9265.

طراحی الگوی تربیت شهروندی برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی برآمده از مؤلفه‌های مکتب اسلام

ناصر کرمی* رضا کچوئیان جوادی** مجید قدمی*** علی محبی****

چکیده

- هدف: پژوهش حاضر با هدف کلی مطالعه تربیت شهروندی در مکتب اسلام و ارائه الگویی برای تربیت شهروندی دانش‌آموزان دوره ابتدایی صورت پذیرفته است.
- روش: این پژوهش ترکیبی است که در مرحله کیفی از روش تحلیل محتوای کیفی و در مرحله کمی از تکنیک دلفی استفاده شده است. جامعه آماری پژوهش در مرحله کیفی شامل اندیشمندان و صاحب‌نظران اسلامی است که به صورت مستقیم و غیرمستقیم در مورد تربیت شهروندی در اسلام اظهار نظر نموده‌اند که در این بین به شکل هدفمند افکار و اندیشه‌های ایشان در مقالات، کتب، مجلات، رساله‌های دکتری و سایت‌های اینترنتی بررسی، و این فرایند تا دستیابی به اشباع نظری ادامه یافت. همچنین، جامعه آماری در مرحله کمی شامل خبرگان حوزه تربیت شهروندی بود که به شکل هدفمند ۱۵ نفر به عنوان نمونه آماری انتخاب شد. برای جمع‌آوری داده‌های کیفی از فیش‌برداری و داده‌های کمی از پرسش‌نامه استفاده شد. با کاربرد تکنیک تحلیل محتوا و کدگذاری باز، محوری و انتخابی داده‌های جمع‌آوری شده تحلیل گردید.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۹

* دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

E-mail: Nasser_Karami194@yahoo.com > ID: https://orcid.org/0000-0003-0736-220x

** نویسنده مسئول: دانشیار مدیریت آموزشی، گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

E-mail: rkachoueian@gmail.com > ID: https://orcid.org/0000-0002-2351-785x

*** دانشیار فلسفه تعلیم و تربیت پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، تهران، ایران.

E-mail: drghadami50@gmail.com > ID: https://orcid.org/0000-0001-9360-7933

**** استاد برنامه‌ریزی درسی دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، ایران.

E-mail: mohebbiarr@yahoo.com > ID: https://orcid.org/0000-0002-1260-9265

● یافته‌ها: یافته‌های پژوهش حاکی از شناسایی ۳۰ مؤلفه جهت تربیت شهروندی از منظر اسلام در ابعاد چهارگانه اخلاقی - اعتقادی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بود که در ادامه ۲۲ مؤلفه از قبیل «انسان در جستجوی خداوند، لزوم تربیت دینی، مهرورزی و بخشش در پرتو تربیت، احیای باورهای فطری، پرورش روحیه عدالت خواهی، توجه به میانه‌روی، قانون‌گرایی، تأکید بر مشورت و پذیرش خردجمعی، تشویق پرسشگری، منزلت سخت‌کوشی، قناعت‌پیشگی و...» به‌عنوان مؤلفه‌های الگوی تربیت شهروندی در دوره ابتدایی شناسایی شد.

● نتایج: تربیت شهروندی برآمده از رویکرد اسلامی می‌تواند به‌عنوان الگویی جهان‌شمول و کامل در خدمت تربیت دانش‌آموزان دوره ابتدایی قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: تربیت شهروندی، طراحی الگو، دوره ابتدایی، مکتب اسلام.

مقدمه

از جمله مباحث مهم در حوزه مطالعات اجتماعی، سیاسی و تربیتی، مفهوم شهروندی است. سابقه پرداختن به تربیت شهروندی^۱ در جوامع غربی به زمان حکمای بزرگ یونان چون سقراط، افلاطون و ارسطو باز می‌گردد، با این وجود به‌نظر می‌رسد که در پرتو تحولات و دگرگونی‌های عمیق اجتماعی و ارتباطی که نقش به‌سزایی در افزایش آگاهی‌های مردم داشته است، ضرورت پرداختن به این موضوع در جوامع کنونی، به‌ویژه در جوامع اسلامی نیز احساس می‌شود (قاسم‌پورخوش‌رودی و حیدری، ۱۳۹۴: ۴).

در حال حاضر چشم‌اندازهای مربوط به شهروندی ملی بین کشورها متفاوت است که منعکس‌کننده تفاوت در زمینه سیاسی و تاریخی و سایر عوامل است (UNESCO، 2015). فرآیند گسترده و شتاب‌آلود جهانی شدن، سؤالاتی را درمورد اینکه چه چیزی مفهوم شهروندی را تشکیل می‌دهد و همچنین در مورد بعد جهانی آن، سؤالاتی را ایجاد کرده است. تربیت شهروندی که بر حقوق و تعهدات همه نسبت به دیگران تأکید می‌کند، نه تنها تلاش در سطح جهانی است بلکه در سطح مردمی حتی از اهمیت بیشتری برخوردار است زیرا کودکان در سطح پایه می‌آموزند و می‌آموزند که چگونه با دیگران کار کنند. فقط با این نوع تجربه است که جوانان می‌توانند مهارت‌های مورد نیاز خود را در آینده کسب کنند و در هر دو سطح محلی و جهانی کار کنند (Irene, otaru and Akerele, 2020: 4).

تربیت شهروندی مفهومی متکثر و چندچهره است که مفاهیم اخلاقی، تربیتی، محیطی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی را در برمی‌گیرد و در آن از مباحثی همچون مردم‌سالاری، حقوق، مسئولیت‌ها، تحمل و بردباری، احترام، برابری و تنوع سخن به میان می‌آید. در تعریفی جامع می‌توان گفت که تربیت شهروندی، تربیتی است که به موجب آن مهارت‌ها، قابلیت‌ها و توانمندی‌های شهروندی در افراد توسعه پیدا می‌کنند و افراد قادر خواهند بود از این طریق وظایف شهروندی خود را به نحو مطلوب انجام دهند و همچنین منشأ اصلاحات مفید در جامعه شوند (صفایی‌مقدم، کاظمی، پاک‌سرشت و مرعشی، ۱۳۸۶: ۱۰). مبنای شهروندی بر اساس نگرش به شهروندی، حقوق و تعهدات مربوط به آن متفاوت است. با توجه به این که نظریه‌های مختلفی در بارهٔ مشروعیت وجود دارد، می‌توان گفت گونه‌های مختلفی را برای شهروندی به‌دست آورد. در برخی از نظریه‌ها، شهروندی کاملاً رقیق و تضعیف می‌شود، اما اگر شهروندی را در معنای عام آن در نظر گرفته شود، میان این نظریه‌ها و الگوی شهروندی تناسب وجود خواهد داشت (غلامی و مشهدی‌زاده، ۱۳۹۹: ۷۰).

توسلی و نجاتی حسینی (۱۳۸۳) هسته مشترک تعریف‌های ارائه شده از شهروندی را شامل نوعی پایگاه و نقش اجتماعی برای تمامی اعضای جامعه؛ مجموعه به هم پیوسته‌ای از وظایف، مسئولیت‌ها و تعهدات اجتماعی، سیاسی، حقوقی، اقتصادی و فرهنگی به‌صورت همگانی، برابر و یکسان؛ احساس تعلق و عضویت اجتماعی برای مشارکت جدی و فعالانه در جامعه و حوزه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی؛ و برخورداری عادلانه و منصفانه تمامی اعضای جامعه از مزایا، منافع و امتیازات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، حقوقی و فرهنگی می‌داند.

تربیت درست و نهادینه ساختن رفتار شهروندی یکی از مهم‌ترین اهداف تعلیم و تربیت است که امروزه مورد توجه بسیاری از کارشناسان و صاحب‌نظران این حوزه بوده و هست. آموزش حقوق، اصول و رفتار شهروندی در دوره‌های مختلف تحصیلی به‌خصوص دوره تحصیلی ابتدایی می‌تواند نقش مهمی در شکل‌گیری یک شخصیت ممتاز و موفق اجتماعی داشته باشد. بنابراین ضروری است که نظام تربیتی کشور با در نظر گرفتن جمیع شرایط و به‌کارگیری اصول و ارزش‌های دین اسلام، زمینه تربیت شهروندی کودکان و نوجوانان را بر اساس شاخص‌ها، مؤلفه‌ها و ابعاد اسلامی فراهم نموده

و با الگو قرار دادن سیره معصومین(ع)، جامعه را به سمت تربیت شهروندی مبتنی بر آموزه‌های اسلام سوق دهد.

یکی از مسائل مهمی که در رابطه با مفهوم شهروند و شهروندی وجود دارد این است که چگونه می‌توان آن را تعلیم و آموزش داد تا بر اساس آن شاهد اجرای صحیح آن در جامعه و شناخت وظایف و تکالیف مبتنی بر آن بود. در این رابطه صاحب‌نظران مدرسه را بهترین مکان برای آموزش و تعلیم این مقوله می‌دانند. آنها معتقدند چون مدرسه بعد از خانه دومین محیطی است که کودکان و نوجوانان قسمت اعظم وقت خود را در آن سپری می‌کنند، و نقش مهمی در رشد شخصیت و انتقال دانش و مهارت‌های زندگی به آنها دارد، در نتیجه آشنایی با شهروند و شهروندی نیز از جمله مهارت‌هایی است که در مدرسه باید آموزش داده شود و دانش‌آموزان رده‌های مختلف تحصیلی باید حقوق، تکالیف و مسئولیت‌های شهروندی را در مدرسه فراگیرند. به عبارت دیگر گنجاندن مطالب مهم و ضروری در مورد حقوق شهروندی براساس اصول و قواعد در برنامه درسی و کاربردی ساختن آنها توسط نظام آموزش و پرورش حاکم بر هر کشوری، افراد متعهد و مسئول و آگاه را پرورش خواهد داد که خواهند توانست نظام نماینده - شهروند را بنا نهند؛ نظامی که افراد جامعه در آن حق آزادی، حق مشارکت، حق انتخاب و... را داشته باشند. برخی از صاحب‌نظران نیز ضرورت آموزش شهروندی را پرورش قابلیت‌هایی در فرد که با افراد دیگر جامعه همزیستی اجتماعی سالمی پیدا کنند، می‌دانند. (کاظمی، ۱۳۹۹: ۱).

مدرسه کانال و مجرای مؤثر برای انتقال مجموعه‌ای از دانش‌ها، مهارت‌ها، ارزش‌ها و باورهای خاص اجتماعی است. نظام آموزشی فرصت‌هایی را برای فراگیران تدارک می‌بیند تا بتوانند ارزش‌ها و باورهای مختلف را از دیدگاه‌های متفاوت مورد آزمون قرار دهند. اینکه شهروندان بتوانند از نقش خود آگاهی یافته و به آن ارج نهند و نیز مشارکتی فعال در مصالح ملی داشته باشند، دلیل محکمی بر این موضوع است که نظام آموزشی باید در زمینه شهروندی به آموزش افراد مبادرت ورزد. شهروندی امری نیست که بعد از فراغت از مدرسه اتفاق بیفتد، بلکه در رفتارها و تعاملات روزانه آموخته شده و تمرین می‌شود و بهترین مکان برای تمرین شهروندی مدرسه است (لطف‌آبادی، ۱۳۸۶: ۵).

در ضرورت توجه به تربیت شهروندی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش،

آموزش و پرورش به‌عنوان متولی اصلی تعلیم و تربیت وظیفه دارد آداب و مهارت‌های زندگی را در دانش‌آموزان تقویت نماید و توانایی حل مسائل و عمل به آموخته‌ها برای بهبود زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموزان را افزایش دهد.

دوره ابتدایی با تحولات و شرایط جدیدی همراه است که بر شخصیت کودک و سازگاری‌های اجتماعی او تأثیر می‌گذارد. شخصیت کودک در این دوره در ارتباط با دیگران و با دادن آموزش‌های لازم شکل می‌گیرد، روابط اجتماعی و توسعه یافته و ادراکش از مسائل اجتماعی و فرهنگی عمیق تر می‌گردد. در این دوره، کودک هر آنچه در حوزه‌های اخلاق، باورهای دینی، فرهنگی و اجتماعی بیاموزد، در بقیه دوران زندگی با او همراه است (کوشی، موسی‌پور، آرمند و محبی، ۱۳۹۹: ۱۳۱). با توجه به تأثیر اساسی آموزش و پرورش در جامعه‌پذیر کردن دانش‌آموزان، آماده‌سازی نسل جدید برای ایفای نقش شهروندی در جامعه محلی، ملی و جهانی نیز امری است که از این نهاد آموزشی انتظار می‌رود؛ زیرا ایفای نقش شهروندی مستلزم دانایی، آگاهی و کسب نگرش و مهارت‌های لازم برای حل مسألت‌آمیز مشکلات و چالش‌هایی است که فرد در زندگی اجتماعی خود با آن برخورد خواهد کرد و از مهم‌ترین بسترهای کسب چنین شایستگی‌هایی، نظام آموزش و پرورش هر جامعه است (فتحی و سعادت‌مند، ۱۳۹۴: ۷).

در اسلام، تربیت شهروندی مبتنی بر مبانی ارزشی همچون محوریت خداوند در همه امور هستی و زندگی انسان به‌عنوان یک خیر بنیادین و محوریت دین در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی انسان می‌باشد، به علاوه در اندیشه انسان، ارزش‌های بنیادین همچون عدالت که آفرینش الهی بر آن استوار گردیده، آزادی انسان به‌معنای واقعی، اعتقاد به برابری همه انسان‌ها فارغ از رنگ و نژاد و زبان به کرامت والای انسانی و برادری و تعاون و شور و مشورت با یکدیگر، از مبانی اساسی در تعلیم و تربیت افراد و شهروندان، به‌ویژه در بعد مهم تربیت شهروندی محسوب می‌شود. ایدئولوژی اسلام توانسته است ضمن ارج نهادن به هویت فردی انسان، نقش سازنده او را در فعالیت‌های اجتماعی گوشزد کند. در اسلام انسان موجودی اجتماعی است که البته اجتماعی بودن او را با فردیت او به‌عنوان یک انسان و یک مسلمان باید در نظر گرفت (رضازاده طاهری و یزدخواستی، ۱۳۹۵: ۹). در تربیت شهروندی از نگاه اسلام، ارزش‌های اسلامی به تربیت شهروندی سمت و سوی الهی می‌بخشند. این ارزش‌ها از قبیل ایمان، تقوا،

آخرت گرایی، احترام به هم‌نوع، عدالت و توکل بر خدا در تمام شئون فرهنگی، اقتصادی و سیاسی تأثیر می‌گذارند (کیشانی‌فراهانی، فرمهینی‌فراهانی و رهنما، ۱۳۹۲: ۵۳).

پیشینه پژوهش‌های داخلی و خارجی در زمینه موضوع نشان می‌دهد، پژوهش‌های چندی در این زمینه صورت گرفته است که مستقیم و غیرمستقیم با تربیت شهروندی در اسلام مرتبط است. فاتحی (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی تحلیلی مبانی تربیت شهروندی از منظر آموزه‌های قرآن کریم و طراحی مدلی مفهومی برای آن» به موضوع تربیت شهروندی پرداخته و ویژگی‌های یک شهروند مطلوب مسلمان را شامل پایمال نکردن حقوق مردم (حق الناس) و احترام به حقوق شهروندان؛ احساس مسئولیت نسبت به هم‌نوعان، رعایت اخلاق اسلامی در تعاملات اجتماعی، داشتن حسن خلق و گشاده‌رویی، تواضع و فروتنی، حلم و بردباری و مدارا کردن با مردم و شهروندان، احساس مسئولیت و تعهد، یاری رساندن و کمک به دیگران بیان می‌دارد.

صالحی، محمدی‌پویا و ترکشوند (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رهیافت‌هایی از رساله حقوق امام سجاد(ع)» در حیطه شناختی، مؤلفه‌های شناخت قانون اساسی، خدامحوری، رعایت حقوق بشر،...؛ در حیطه عاطفی مؤلفه‌های احترام به عقاید دیگران، خضوع در برابر مردم، احترام به ارزش‌ها، عدالت و برابری، تساهل و تسامح و...؛ و در نهایت در حیطه رفتاری مؤلفه‌های قانون‌پذیری، مسئولیت‌پذیری، مشارکت اجتماعی، تفکر منطقی و سعه صدر را به‌عنوان مؤلفه‌های الگو معرفی کردند.

یافته‌های پژوهش محمدی، مزیدی و بهشتی (۱۳۹۷) با عنوان «تربیت شهروندی از دیدگاه اسلام و پراگماتیسم» نشان می‌دهد که در تربیت شهروندی از نگاه اسلام، ارزش‌های اسلامی، سمت و سوی الهی به تربیت شهروندی می‌بخشند. این ارزش‌ها از قبیل ایمان، تقوا، آخرت‌گرایی، احترام به هم‌نوع، عدالت، توکل بر خدا و... در تمام شئون فرهنگی، اقتصادی، سیاسی تأثیر گذارند.

پژوهش طاهرپور (۱۳۹۴) با عنوان «بررسی مفهوم، مبانی، اصول، و روش‌های تربیت شهروند جهانی از دیدگاه قرآن کریم» سه‌دسته مبانی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی را استخراج نموده است.

یافته‌های قاسم‌پور خوش‌رودی و صفارحیدری (۱۳۹۴) در زمینه مطالعه وضعیت

و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروند اسلامی در دانشگاه نشان می‌دهد که از نظر دانشجویان میزان توجه به مؤلفه‌های ابعاد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شهروندی اسلامی پایین‌تر از متوسط ولی مؤلفه‌های بعد اخلاقی بالاتر از متوسط بوده است. توجه به مؤلفه‌هایی از قبیل تأکید بر ارزش‌های اسلامی، اعتدال، انصاف، عدالت‌خواهی، قانونمندی، احترام متقابل، نقد آزادانه، تفاهم و احتراز از خودمحوری، دوراندیشی و زمان‌شناسی مورد نظر قرار گرفته‌اند.

کیشانی‌فراهانی، فرمهینی‌فراهانی و رهنما (۱۳۹۲) در پژوهشی با هدف شناسایی عوامل اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی، ۱۲ عامل اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی شامل ارزشمندی، هدفمندی، روشمندی، نועدوستی، مردم‌سالاری دینی، شایسته‌سالاری، جستجوگری، استقلال فردی، کفایت، سلامت، وطن‌دوستی و اعتدال را نشان دادند.

رضازاده طاهری و یزدخواستی (۱۳۹۵) در مطالعه‌ای با نام «دلالت‌های تربیتی از مبانی اسلام در باب تربیت شهروندی» نتیجه گرفت که تربیت شهروندی بر مبانی ارزشی همچون محوریت خداوند در همه امور هستی و زندگی انسان به‌عنوان یک خیر بنیادین و محوریت دین در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی انسان می‌باشد. به‌علاوه در اندیشه اسلام، ارزش‌های بنیادینی مانند عدالت که آفرینش الهی بر آن استوار گردیده، آزادی انسان به‌معنای واقعی، اعتقاد به برابری همه انسان‌ها فارغ از رنگ و نژاد، کرامت‌والای انسانی و برادری و تعاون و شور و مشورت با یکدیگر، از مبانی اساسی در تعلیم و تربیت افراد و شهروندان، به‌ویژه در بعد مهم تربیت شهروندی محسوب می‌شوند.

(Tonga, 2020) در پژوهشی به این نتیجه رسید که آموزش مطالعات اجتماعی می‌تواند از لحاظ تربیت شهروندی مؤثر، از دین بهره‌مند شود. همچنین، اسلام واقعی از ارزش‌هایی مانند احترام به حقوق و آزادی‌ها، خیرخواهی، عدالت، صداقت و احترام به تفاوت‌ها حمایت می‌کند و تربیت شهروندی را افزایش می‌دهد.

(Sears and Hebert, 2005) در تبیین ماهیت تربیت شهروندی به مواردی از قبیل آزادی در گفتار، برابری در مقابل قانون، آزادی در تعاملات، دسترسی به اطلاعات، مشارکت سیاسی و حق رأی دادن شهروندان، حق مهاجرت، توجه به حقوق اجتماعی، رفاه اقتصادی، حق اشتغال و کار اشاره می‌کند.

با نگاه اجمالی به ساختار تعلیم و تربیت کشور می‌توان گفت که در جامعه اسلامی ایران به‌طور اعم و در نظام تعلیم و تربیت به‌طور اخص آن طور که باید و شاید به‌مبحث تربیت شهروندی عملی و اسلامی توجه نشده است و متأسفانه در عمل، کارایی نسبی و حتی شکست تلاش‌ها در این خصوص مشهود است. گواه این ادعا نیز می‌تواند هنجارشکنی‌ها و ارزش‌ستیزی‌های نمود یافته در نسل نوجوان و جوان و به‌خصوص بخش عظیمی از فارغ‌التحصیلان آموزش عالی باشد که در روبرویی با مسائل و مشکلات زندگی قادر به‌شناسایی و انجام مسئولیت‌های خویش نبوده و طریق عصیان یا بی‌تفاوتی را می‌پیمایند.

بنابه ملاحظات فوق با توجه به اهمیت تربیت شهروندی در نظام تعلیم و تربیت احساس نیاز به الگویی عملی در این برهه می‌شود و چون دوره ابتدایی با تحولات و شرایط جدیدی همراه است که تا اندازه زیادی بر شخصیت کودک و سازگاری‌های اجتماعی آنها اثر می‌گذارد، لذا مسئله اصلی در این پژوهش فهم دیدگاه، شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر اسلام و این موضوع است که چه الگوی مطلوبی با توجه به دیدگاه اسلام برای تربیت شهروندی دانش‌آموزان دوره ابتدایی می‌توان ارائه نمود؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر بر اساس هدف، پژوهشی کاربردی، از نظر زمان گردآوری داده‌ها، مقطعی و از نظر شیوه اجرا، پژوهشی ترکیبی محسوب می‌گردد.

جهت گردآوری اطلاعات لازم جهت مرحله اول پژوهش یعنی مرحله کیفی، مجموعه افکار اندیشمندان، متخصصان و دانشمندان حوزه تربیت شهروندی در اسلام از قبیل؛ فارابی، ابن‌سینا، خواجه نصیرالدین طوسی، ملاصدرای شیرازی و مطهری که به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم در این زمینه اظهارنظر کرده‌اند مدنظر قرار گرفته که از این مجموعه و به‌شکل هدفمند و در راستای تحقق هدف پژوهش، دسته‌ای از مقالات، کتب، اسناد، مجلات، پایان‌نامه‌ها، رساله‌های دکتری و سایت‌های اینترنتی حاوی این افکار و اندیشه‌ها از قبیل قرآن کریم، نهج‌البلاغه، اندیشه‌های اهل مدینه فاضله و تعلیم و تربیت استاد مطهری و... جهت بررسی و تحلیل موضوع انتخاب گردیدند. شایان ذکر است

استفاده از متون تا دستیابی به اشباع نظری ادامه یافت.

از فیش برداری به عنوان ابزار جمع‌آوری داده‌ها در مرحله کیفی استفاده شده است. با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و با کاربرد تکنیک کدگذاری سه‌گانه (باز، محوری و انتخابی) به کمک نرم‌افزار MAXQDA12 داده‌های جمع‌آوری شده در این مرحله مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت.

برای اعتباریابی کیفی داده‌ها از تکنیک قابل قبول و معتبر بودن^۱ که به معنای میزانی است که می‌توان نتایج را صحیح و قابل باور دانست از طریق همسوسازی داده‌ها و جمع‌آوری اطلاعات از منابع مختلف و چندگانه اقدام گردید. به علاوه، از ۵ نفر از اسلام‌شناسان حوزوی و اساتید فلسفه تعلیم و تربیت به عنوان خبرگان موضوع جهت بررسی و بازبینی داده‌ها کمک گرفته شد.

در مرحله دوم پژوهش یعنی بخش کمی، از تکنیک دلفی استفاده گردید. در این مرحله پس از شناسایی مؤلفه‌های تربیت شهروندی در اسلام، جهت‌گزینش و انتخاب مؤلفه‌های مناسب تربیت شهروندی در دوره ابتدایی از بین مؤلفه‌های مذکور پرسش‌نامه‌ای بسته پاسخ در طیف ۳ تایی لیکرت و همچنین تعدادی سؤال باز به منظور مشخص نمودن اهمیت هر یک از عوامل و در صورت نیاز اضافه یا حذف عوامل تهیه گردید. همچنین با ملاحظه ترکیبی از خبرگان با تخصص‌های گوناگون مرتبط با حوزه تربیت شهروندی به شکل هدفمند پنلی به حجم ۱۵ نفر به عنوان نمونه آماری از بین خبرگان حوزه تربیت شهروندی انتخاب شد.

یافته‌های پژوهش

سؤال اول پژوهش: ابعاد، مؤلفه‌های تربیت شهروندی در اسلام کدامند؟

بعد از جمع‌آوری داده‌ها از متون مرتبط با هدف پژوهش و از طریق فیش برداری، با کمک نرم‌افزار MAXQDA12 امر دسته‌بندی، و تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از کدگذاری سه‌مرحله‌ای باز، محوری و انتخابی آغاز گردید. در مرحله اول متون انتخابی مورد مطالعه عمیق قرار گرفته و با مطالعه دقیق و خطبه‌خط جملات در متون، مطالب مرتبط شناسایی و در فیش‌های مربوط به هر یک از منابع درج و در ادامه این عبارات

1. Credibility

به نرم‌افزار منتقل و محقق به کدگذاری باز (توصیفی) پرداخته و مضامین مربوطه استخراج شد. حاصل این مرحله تولید کدهای باز برای تربیت شهروندی در اسلام بود که بعد از حذف کدهای تکراری و جرح و تعدیل و ترکیب کدهای مشابه و نیز با مشورت و همفکری با ۵ نفر از خبرگان و اسلام‌شناسان از بین کدهای باز استخراج شده تعدادی کد مفهوم (شاخص) برای تربیت شهروندی اسلام در مرحله کدگذاری باز در نظر گرفته شد. در مرحله دوم و برای تولید کدهای محوری چندین کد باز در ذیل چتر یک کد تفسیری جمع شد. در این مرحله با توجه به واکاوی‌های انجام‌شده کدهای باز شناسایی شده (شاخص) در زمینه تربیت شهروندی اسلام در ذیل ۳۰ کد محوری (مؤلفه) قرار گرفت. در مرحله سوم، نیز ۴ کد انتخابی کلی به‌عنوان ابعاد تربیت شهروندی در اسلام شناسایی و ۳۰ کد محوری در ذیل آنها قرار گرفت که نتایج مربوطه در جدول ۱ درج گردیده است.

جدول ۱. ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی در اسلام

شخص	مؤلفه	بعد
	● اعتقاد به خدا - اطاعت و پرستش خدا - هدایت واقعی و تسلیم خدا شدن - جهان تجلی خداوند - بندگی خدا شرط ایمان - خداوند محور هستی - حاکم‌بودن نظام توحیدی - نظام علی‌ومعلولی جهان هستی - دعوت به خداپرستی و...	اخلاقی - اعتقادی
	● تربیت و شهروند دینی - دین نیاز فطری آدمی - جامعیت دین در رفع نیازها - تربیت دینی و پذیرش ولایت خداوند و...	
	● مهرورزی جلوه رحمت حق - مهرورزی با بندگان خدا - مهرورزی زمینه برادری - مهرورزی جوهره فضائل - محبت داروی دردهای آدمی - محبت عامل الفت همنونان - گذشت و بخشش متمم عدالت - توصیه به احسان و گذشت و...	
	● ارزشمندی حیات طیبه - حیات طیبه و دعوت به اعتدال - حیات طیبه و رشد همه جانبه - انسان و هدف ازلی و ابدی و...	
	● تعقل تمایز نفس انسان و حیوان - خردمندی و اصلاح امور - شکوفایی عقل هدف بعثت انبیاء - عقل ابزار فهم سعادت و شقاوت - تأکید بر رفتار خردمندانه - خردمندی ابزار بصیرت و...	
	● تأکید بر دانایی - رجحان دانایان بر نادانان - ارزشمندی جایگاه علم - وجود علم بر زن و مرد - علم به مثابه چراغ عقل - رجحان عالمان بر عابدان - نقش معرفت در فروتنی - اهمیت معرفت خویشتن و...	
	● انسان در جستجوی امور متعالی - تأکید بر ابعاد تعالی آدمی - تأکید بر کمال‌جویی در تربیت شهروندی - انسان و گرایش به عالم برتر - روح متعلق به عالم بالا - اخلاص نردبان تعالی انسان و...	انسان در جستجوی کمال و تعالی‌جویی

جدول ۱. (ادامه)

بعد	مؤلفه	شاخص
اخلاقی - اعتقادی	توجه به فضایل و نفی رذایل اخلاقی	<ul style="list-style-type: none"> شجاعت به مثابه فضیلت اخلاقی - صبر و حلم معیاری از فضیلت - انسان موجودی فضیلت‌خواه - فضیلت‌خواهی شرط سلامت - سعادت به مثابه فضیلت - فضیلت به مثابه رفتار اعتدالی - توجه به امر به معروف و نهی از منکر - تأکید بر خیرخواهی در تربیت شهروندی - تأکید بر رازداری و...
	احیای باورهای فطری	<ul style="list-style-type: none"> فطرت کمال‌طلبی آدمی - همگانی بودن امور فطری - فطرت سازنده حقیقت آدمی - انسان موجودی با فطرت توحیدی - فطری بودن مفاهیم دینی - فطرت و دعوت به تعلیم و تربیت - فطرت و دعوت به دین‌داری و...
	تأکید بر وفای به عهد در سیره و نظر	<ul style="list-style-type: none"> تأکید بر وفای به عهد - تأکید بر امانت‌داری - ایمان و وفای به عهد - وفای به عهد شرط دین‌داری - وفای به عهد سیره برگزیدگان و وارستگان - آزادمردی و وفای به عهد
	جهاد اکبر و جهاد اصغر ابزار خودساماندهی	<ul style="list-style-type: none"> تسلط بر نفس - غلبه بر نفس به مثابه شجاعت - ارزشمندی جهادگری در راه خدا - جایگاه رفیع جهادگران - ایمان‌ورزی و مقاومت در برابر دشمن درون و بیرون - تأکید بر خودسازی - مبارزه با دشمن درون - دوری از وسوسه‌های شیطانی - تربیت و پاک‌سازی درون - سرپیچی از رفتارهای نفسانی - ایثار در راه خدا و...
اجتماعی	تکریم حقیقت‌جویی و راستگویی	<ul style="list-style-type: none"> حقیقت‌گرایی معیار زندگی جمعی - تشویق به راستگویی - ملازمه حقیقت و عدالت - انسان در جستجوی حقیقت - همراهی خداوند با حقیقت‌جویان - حقیقت‌راز هستی - حقیقت‌جویی امری ذاتی - تأکید بر حق‌جویی و حق‌طلبی - انسان تربیت‌شده و حق‌طلبی و...
	پرورش روحیه عدالت‌خواهی و عدالت‌ورزی	<ul style="list-style-type: none"> لزوم عدالت اجتماعی - عدالت ابزار تحقق شهروندی - همسویی تربیت و عدالت‌خواهی - توصیه به عدالت‌ورزی - عدالت‌ورزی فرمان الهی - عدالت معیار شرافت - عدالت به مثابه ارزش اخلاقی و اجتماعی و...
	توجه به میانه‌روی و رفتار اعتدالی	<ul style="list-style-type: none"> میانه‌روی مظهر اعتدال - نفی افراط و تفریط - همسویی افراط و مفسده - دعوت به اعتدال - نافع بودن رفتار اعتدالی - تأکید بر رفتار میانه - تأکید اسلام بر میانه‌روی - میانه‌روی در رفتار فردی و جمعی - میانه‌روی ضرورت جامعه و...
	اولویت داشتن زندگی جمعی	<ul style="list-style-type: none"> تأکید بر خیر و سعادت جمعی - تأکید بر عقل جمعی در فرایند تربیت - زیست جمعی و پاسخ به نیازها - تقدم حقوق جمع بر فرد - انسان موجودی اجتماعی - اولویت داشتن حقوق اجتماعی - تأکید بر دفاع از حقوق اجتماعی و...
سیاسی	تأکید بر ارزشمندی و برابری انسان‌ها	<ul style="list-style-type: none"> تأکید بر کرامت انسان در تربیت - ارزشمندی نوع بشر - حقوق بشر و نوع دوستی - تأکید بر دوستی انسان‌ها - تأکید بر برابری بین مؤمنان - آفرینش بر اساس برابری انسان‌ها - تأکید بر برابری انسان‌ها و...
	شهروند جهانی	<ul style="list-style-type: none"> همزیستی مسالمت‌آمیز - تأکید بر عوامل اشتراک‌آفرین انسان‌ها - تأکید بر جهان‌وطنی - ماهیت جهان‌شمول شهروندی - تأکید بر صلح جهانی و...
	تشویق پرسشگری و نقد منصفانه	<ul style="list-style-type: none"> ارزش پرسشگری - پذیرش انتقاد - پذیرش سخن حق - جایگاه بلند پرسشگران - پرسشگری، کلید دانایی و...
آزادی و ابعاد آن خواست عمومی	<ul style="list-style-type: none"> آزادی بیان و آزادی عقیده - آزادی و نفی ستمگری سیاسی - تأکید بر آزادی‌های فردی و اجتماعی - آزادی هدیه‌ای الهی - مختار بودن انسان - آزادی در دین‌داری - آزادی بیان در مقابل حاکمان - آزاداندیشی در پذیرش امور - تأکید بر حق انتخاب - شهروندی در پرتو انتخاب‌گری و... 	

جدول ۱. (ادامه)

شخص	مؤلفه	بعد
	<ul style="list-style-type: none"> مشارکت سیاسی آگاهانه - مشارکت سیاسی خردمندان - شهروندی و مشارکت سیاسی - شهروندی و مشارکت اجتماعی - تربیت و روحیه مشارکت‌طلبی - مسئولیت آدمی در قبال خویش و جامعه - حقوق و مسئولیت متقابل انسان‌ها مبنای تربیت - تأکید بر مسئولیت‌پذیری انسان و... 	سیاسی
	<ul style="list-style-type: none"> استفاده از عقل و خرد جمعی در اداره امور - مشورت در اداره امور جامعه - مشاوره با دانایان - حل مشکلات با تأکید بر خرد و مشورت - روش شورایی در انجام امور - مشورت و خرد جمعی و نفی پشیمانی - لزوم گفتگوی مسالمت‌آمیز و... 	سیاسی
	<ul style="list-style-type: none"> تلاش عامل تولید بیشتر - کوشش شغلی عامل و زمینه‌ساز رفاه جمعی - کار و تلاشگری انسان عامل سازندگی اجتماع - مذموم شمردن بیکاری و سستی - سخت‌کوشی و پرهیز از تنبلی - برگشت حاصل تلاش و کار آدمی به خویش - ارزش آدمی در گرو همت و تلاش شغلی و... 	سیاسی
	<ul style="list-style-type: none"> یادآوری ارزش آفرینندگی شغلی - تأکید بر ایجاد و آموزش شغل‌های اصیل - لزوم تربیت نیروهای کار آفرین - کار آفرینی در خدمت جامعه - تربیت در خدمت کار آفرینی - ذاتی بودن نوآوری در آدمی - ارزشمندی راه‌اندازی کسب و کار حلال و... 	اقتصادی
	<ul style="list-style-type: none"> ارزشمندی قناعت‌پیشگی - نفی طمع‌ورزی - رعایت الگوی مصرف اسلامی - قناعت‌گری و بی‌نیازی - پرهیز از زیاده‌خواهی - قناعت زمینه وفور نعمت و... 	اقتصادی
	<ul style="list-style-type: none"> تأکید بر توانمندسازی اقتصادی - تأکید بر شایستگی‌های حرفه‌ای - تأکید بر مهارت‌آموزی شغلی - همسویی آموزش شغلی و توانایی فرد - همسویی آموزش و علائق شغلی فرد و... 	اقتصادی
	<ul style="list-style-type: none"> اقتصاد در خدمت نیازهای انسانی و اجتماعی - اقتصاد در خدمت ایجاد عدالت و رفاه اجتماعی - تلاش برای بسط عدالت اقتصادی - تأکید بر رفاه عمومی و عدالت‌گستری - توجه به رفاه و آسایش عمومی - هدایت منابع جهان در خدمت رفاه اجتماعی و... 	اقتصادی
	<ul style="list-style-type: none"> تأکید بر مناعت طبع در فعالیت‌های اقتصادی - پرهیز از تنگ‌نظری شغلی - تأکید بر بخشندگی - یادآوری انصاف و عدالت در معامله - راستی و صداقت در کسب معاش - خوش‌خلقی زمینه وفور نعمت - امانت‌داری در رفتار اقتصادی - مذمت کم‌فروشی در معامله و... 	اقتصادی
	<ul style="list-style-type: none"> تعاون و همکاری زمینه‌ساز سعادت‌مندی بیشتر - همکاری در انجام کارها و فعالیت‌های شغلی نیک و پسندیده - همکاری شغلی با مؤمنان و کسب رضایت خداوند و... 	اقتصادی
	<ul style="list-style-type: none"> دوراندیشی و رشدیافتگی اقتصادی - دوراندیشی به مثابه سرمایه انسانی - دوراندیشی و مدیریت زمان - دوراندیشی و شناخت خویشتن و جامعه - دوراندیشی و عاقبت نیک در کار - عاقبت‌اندیشی و حصول به نتیجه لازم و... 	اقتصادی

سؤال دوم پژوهش: الگوی مطلوب تربیت شهروندی اسلامی برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی چیست؟

در اولین مرحله از تکنیک دلفی تعداد ۳۰ مؤلفه تربیت شهروندی در اسلام در اختیار خبرگان مشارکت‌کننده قرار گرفت تا در مورد مؤلفه‌های مناسب برای تربیت شهروندی در دوره ابتدایی اظهار نظر نمایند. در این مرحله مشخص گردید مؤلفه‌های انسان در جستجوی کمال و حیات طیبه به منزله زندگی اصیل از بُعد اخلاقی - اعتقادی و مؤلفه‌های فعالیت اقتصادی بر مبنای ارزش‌های اخلاقی و توجه به رفاه عمومی شهروندان از بعد اقتصادی بار عاملی زیر حداقل مقدار یعنی ۰/۴۹ داشته و در نتیجه این مؤلفه‌ها از پرسش‌نامه برای اجرای مرحله دوم دلفی حذف گردیدند. همچنین بنا به پیشنهاد خبرگان مؤلفه قانون‌گرایی و احترام به قانون در بعد اجتماعی به ابعاد تربیت شهروندی در اسلام برای دوره ابتدایی اضافه شد.

در مرحله دوم تکنیک دلفی و با حذف و اضافات صورت گرفته ۲۶ مؤلفه پرسش‌نامه جدید برای حصول توافق به خبرگان باز گردانده شد که در نهایت هر ۱۵ نفر خبره به سؤالات پاسخ داده و پرسش‌نامه‌ها برگردانده شد در این مرحله و بر اساس نظر خبرگان مؤلفه‌های اهمیت مهارت‌آموزی و توسعه حرفه‌ای و تأکید بر کارآفرینی و تربیت افراد کارآفرین از بعد اقتصادی و مؤلفه جهاد اکبر و جهاد اصغر ابزار خودساماندهی دارای بار عاملی زیر ۰/۴۹ و میانگین زیر حد متوسط (۱/۵) گردیده و در پرسش‌نامه جدید برای مرحله سوم دلفی حذف گردیدند. همچنین در این مرحله مؤلفه‌ای با عنوان احترام به طبیعت و حفظ محیط زیست در بُعد اجتماعی تربیت شهروندی در اسلام برای دوره ابتدایی توسط خبرگان معرفی گردید.

در مرحله سوم دلفی با حذف برخی مؤلفه‌ها و اضافه شدن مؤلفه جدید، پرسش‌نامه جدید با ۲۴ مؤلفه تدوین و برای خبرگان ارسال شد که در نهایت هر ۱۵ خبره به سؤالات پاسخ داده و پرسش‌نامه‌ها برگردانده شد. در این مرحله از ۲۴ مؤلفه موجود در پرسش‌نامه مؤلفه‌های تأکید بر ارزشمندی و برابری انسان‌ها از بعد اجتماعی و لزوم برنامه‌ریزی و دوراندیشی شغلی از بعد اقتصادی بر اساس نظر خبرگان دارای بار عاملی زیر ۰/۴۹ و میانگین زیر حد متوسط (۱/۵) گردید و از لیست مؤلفه‌ها در پرسش‌نامه جدید برای مرحله چهارم دلفی حذف گردد.

در مرحله چهارم از اجرای تکنیک دلفی، ۲۲ مؤلفه تأیید شده در مرحله قبل در پرسشنامه جدید درج و برای ۱۵ خبره مشارکت‌کننده در فرایند دلفی ارسال شد که در نهایت همگی به سؤالات پرسشنامه پاسخ داده و پرسشنامه‌ها برگردانده شد. در این مرحله (مرحله چهارم) از اجرای تکنیک دلفی هر ۲۲ مؤلفه موجود در پرسشنامه دارای میانگین بالای متوسط (۱/۵) و بار عاملی بالای ۰/۴۹ بوده و هیچ مؤلفه‌ای حذف نگردید. بنابراین، هر ۲۲ مؤلفه مورد تأیید خبرگان قرار گرفته که نشان از تأثیرگذاری همه این مؤلفه‌ها دارد.

جدول ۲. نتایج مرحله چهارم دلفی برای گزینش مؤلفه‌های تربیت شهروندی در اسلام برای دوره ابتدایی

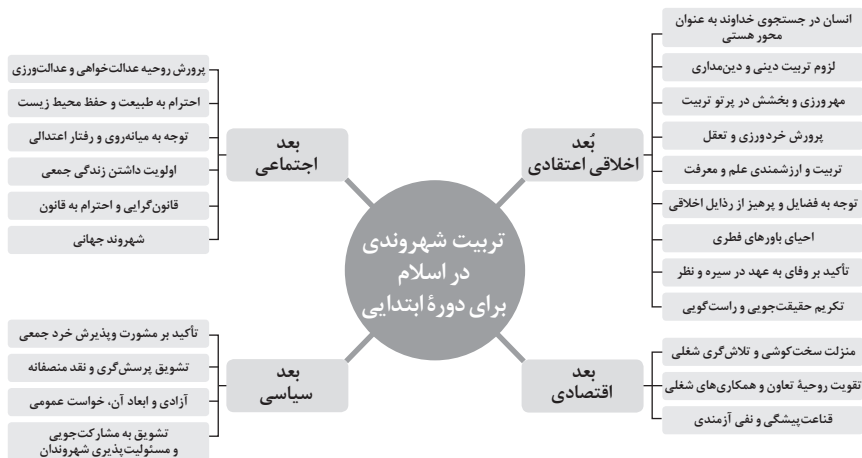
ابعاد	مؤلفه‌ها	تعداد	میانگین	دامنه تغییرات	کمینه	بیشینه	بارعاملی
بعد اخلاقی - اعتقادی	انسان در جستجوی خداوند به‌عنوان محور هستی	۱۵	۲/۵۷۷	۱۳	۱	۳	۰/۷۳۳
	لزوم تربیت دینی و دین‌مداری	۱۵	۲/۱۴۳	۱۲	۱	۳	۰/۶۶۶
	مهرورزی و بخشش در پرتو تربیت	۱۵	۲/۲۱۳	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	پرورش خردورزی و تعقل	۱۵	۲/۱۰۳	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	تربیت و ارزشمندی علم و معرفت	۱۵	۲/۶۳۴	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	توجه به فضایل و نفی رذایل اخلاقی	۱۵	۲/۱۰۳	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	احیای باورهای فطری	۱۵	۲/۷۷۴	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	تأکید بر وفای به عهد در سیره و نظر	۱۵	۲/۶۶۰	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	تکریم حقیقت‌جویی و راستگویی	۱۵	۲/۶۳۴	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
بعد اجتماعی	پرورش روحیه عدالت‌خواهی و عدالت‌ورزی	۱۵	۳	۱۵	۱	۳	۱
	توجه به میانه‌روی و رفتار اعتدالی	۱۵	۲/۵۹۰	۱۳	۱	۳	۰/۷۳۳
	اولویت داشتن زندگی جمعی	۱۵	۲/۱۰۳	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	شهروند جهانی	۱۵	۲/۵۹۰	۱۱	۱	۳	۰/۷۳۳
	قانون‌گرایی و احترام به قانون	۱۵	۲/۵۴۴	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	احترام به طبیعت و حفظ محیط زیست	۱۵	۳	۱۵	۱	۳	۱

جدول ۲. (ادامه)

ابعاد	مؤلفه‌ها	تعداد	میانگین	دامنه تغییرات	کمینه	بیشینه	بارعاملی
بعد سیاسی	تأکید بر مشورت و پذیرش خرد جمعی	۱۵	۲/۱۰۳	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	تشویق پرسشگری و نقد منصفانه	۱۵	۲/۶۳۴	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	آزادی و ابعاد آن خواست عمومی	۱۵	۲/۵۹۰	۱۱	۱	۳	۰/۷۳۳
	تشویق به مشارکت‌جویی و مسئولیت‌پذیری شهروندان	۱۵	۱/۷۷۴	۱۳	۱	۳	۰/۷۳۳
بعد اقتصادی	منزلت سخت‌کوشی و تلاشگری شغلی	۱۵	۲/۱۰۴	۱۴	۱	۳	۰/۸۶۶
	قناعت‌پیشگی و نفی آزمندی	۱۵	۱/۷۷۴	۱۳	۱	۳	۰/۷۳۳
	تقویت روحیه تعاون و همکاری‌های شغلی	۱۵	۲/۴۹۶	۱۳	۱	۳	۰/۷۳۳

۴۵

بنابراین در پایان مرحله چهارم تکنیک دلفی ۲۲ مؤلفه معرفی شده در قالب ابعاد اخلاقی - اعتقادی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی برای درج در الگوی تربیت شهروندی در اسلام برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی در قالب نگاره زیر مورد استفاده قرار گرفت.

نگاره ۱. الگوی تربیت شهروندی در اسلام برای دوره ابتدایی

بحث و نتیجه‌گیری

مباحث مطرح‌شده در این پژوهش ما را به نتایجی در ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی به‌طور کلی از منظر دین اسلام و به‌طور ویژه ارائه‌الگوی برای دانش‌آموزان دوره

تحصیلی ابتدایی رهنمون می‌سازد؛ به گونه‌ای که از لحاظ نظری می‌توان اذعان نمود که تربیت شهروندی و مؤلفه‌های آن در پرتو دیدگاه اسلامی مبتنی بر مبانی نظری بوده که شهروندی واجد معنای اصیل خود شده است و مؤلفه‌هایی را برای عمل‌ورزی شهروندان در این ابعاد مشخص می‌کند. در زمینه ارائه الگوی تربیت شهروندی نیز می‌توان گفت که با توجه به رسالت تربیتی آموزش و پرورش به منظور آماده ساختن دانش‌آموزان برای زندگی آینده دانش، نگرش و مهارت‌های لازم در زمینه مؤلفه‌های شهروندی مورد نظر پرورش می‌یابند تا آماده عمل‌ورزی در عرصه عمومی و جامعه‌پذیر شدن گردند. در این پژوهش مجموعاً ۳۰ مؤلفه برای تربیت شهروندی در ابعاد اخلاقی - اعتقادی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در مکتب اسلام شناسایی شد. برای بُعد اخلاقی - اعتقادی ۱۲ مؤلفه که عبارتند از: «انسان در جستجوی خداوند به‌عنوان محور نظام هستی، لزوم تربیت دینی و دین‌مداری، مهرورزی و بخشش در پرتو تربیت، حیات طیبه به مثابه زندگی اصیل، پرورش خردورزی و تعقل، تربیت و ارزشمندی علم و معرفت، انسان در جستجوی کمال و تعالی جویی، توجه به فضایل و نفی رذایل اخلاقی، احیای باورهای فطری، تأکید بر وفای به عهد در سیره و نظر، جهاد اکبر و جهاد اصغر ابزار خودساماندهی، تکریم حقیقت‌جویی و راستگویی» استخراج شد. همچنین برای بُعد اجتماعی ۶ مؤلفه «پرورش روحیه عدالت‌خواهی و عدالت‌ورزی، توجه به میان‌روی و رفتار اعتدالی، اولویت داشتن زندگی جمعی، تأکید بر ارزشمندی و برابری انسان‌ها، شهروند جهانی، لزوم نظارت شهروندان بر مسئولین» استخراج گردید. برای بُعد سیاسی اسلام نیز ۴ مؤلفه «تشویق پرسشگری و نقد منصفانه، آزادی و ابعاد آن خواست عمومی، تشویق بر مشارکت‌جویی و مسئولیت‌پذیری شهروندان، تأکید بر مشورت و پذیرش خرد جمعی» شناسایی شد. همچنین برای بُعد اقتصادی ۸ مؤلفه «منزلت سخت‌کوشی و تلاشگری شغلی، تأکید بر کارآفرینی و تربیت افراد کارآفرین، قناعت‌پیشگی و نفی آزمندی، اهمیت مهارت‌آموزی و توانمندسازی حرفه‌ای، توجه به رفاه عمومی شهروندان، فعالیت‌های اقتصادی بر مبنای ارزش‌های اخلاقی، تقویت روحیه تعاون و همکاری‌های شغلی، لزوم برنامه‌ریزی و دوراندیشی شغلی» شناسایی شد. در این راستا، با بررسی پیشینه پژوهش در زمینه تربیت شهروندی، مشخص گردید که برخی از مؤلفه‌های پژوهش حاضر از قبیل «انسان در جستجوی خداوند به‌عنوان محور هستی، مهرورزی و بخشش در پرتو تربیت، توجه به فضایل، احیای باورهای فطری و...»

هم‌راستا با مؤلفه‌های به‌دست آمده از تحقیق صالحی و همکاران (۱۳۹۸) یعنی «خدامحوری، احترام به عقاید دیگران، خضوع در برابر مردم، احترام به ارزش‌ها، تساهل و تسامح، سعه صدر» می‌باشند.

مؤلفه‌های خدامحوری، خوشبختی و رغبت در یافته‌های محمدی و همکاران (۱۳۹۷)؛ مؤلفه‌های احیای توحید، مخالفت با اعمال ضد انسانی و احترام به آیین‌های عبادی و اخلاقی؛ در یافته‌های طاهرپور (۱۳۹۴)، مؤلفه‌های دانایی‌محوری، ابزار لطف و احسان به دیگران در یافته‌های نریمانی (۱۳۸۹)؛ مؤلفه‌های احسان، محبت و دوستی؛ وفاداری و جهاد در یافته‌های قاسم‌پورخوش‌رودی و صفارحیدری (۱۳۹۴)، مؤلفه‌های کمال‌جویی و فضیلت‌خواهی در یافته‌های خلوصی (۱۳۹۸) با مؤلفه‌های شناسایی‌شده در این بعد برای تربیت شهروندی در دیدگاه اسلامی همسو است.

همچنین برخی از مؤلفه‌های این پژوهش مانند «انسان در جستجوی خداوند به‌عنوان محور هستی، لزوم تربیت دینی و دین‌مداری، تکریم حقیقت‌جویی و راست‌گویی، انسان در جستجوی کمال و تعالی‌جویی، توجه به فضایل و نفی رذایل اخلاقی؛ احیای باورهای فطری، مهرورزی و بخشش در پرتو تربیت، تربیت در پرتو علم و معرفت، تأکید بر وفای به عهد در سیره و نظر؛ جهاد اکبر و جهاد اصغر ابزار خودساماندهی؛ تکریم حقیقت‌جویی و راست‌گویی» با اهداف عنوان‌شده برای تربیت دانش‌آموزان در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰: ۱۵-۱۶) که کسب اصول و شایستگی‌هایی از قبیل «تربیت انسان موحد، مؤمن و معتقد به معاد؛ متعهد به مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خدا، خود و طبیعت؛ حقیقت‌جو عاقل، مهرورز؛ خودباور و دارای عزت‌نفس؛ امانت‌دار؛ پاکدامن و باحیا؛ دارای روحیه علمی؛ تلاش پیوسته برای خودسازی؛ دین‌داری و اخلاق‌مداری؛ کسب صفات و فضایل اخلاقی؛ پیشگیری از رذایل غیراخلاقی؛ امر به معروف و نهی از منکر؛ متخلق به اخلاق اسلامی» را مورد توجه قرار می‌دهد، همسو می‌باشد.

همچنین مؤلفه‌های شناسایی‌شده در بعد اجتماعی با بررسی پیشینه پژوهش در زمینه تربیت شهروندی، ملاحظه گردید که مؤلفه‌های طبیعت به‌عنوان ودیعه الهی، دیگرگرایی اعتدالی، تکریم انسان، تلاش برای ایجاد جامعه مدنی، و احترام به آیین‌های اجتماعی در یافته‌های طاهرپور (۱۳۹۴) مؤلفه‌های احترام به کرامت ذاتی انسان‌ها، احترام به میراث مشترک جمعی، برخورداری از روح‌زندگی جمعی، احترام به اصل مساوات و

برابری، رعایت حقوق شهروندان، رعایت وظایف شهروندی، وطن دوستی، توسعه جامعه، عدالت اجتماعی در یافته‌های نریمانی (۱۳۸۹)؛ مؤلفه‌های انصاف، اعتدال در رفتار و عدالت‌خواهی در یافته‌های قاسم‌پور خوش‌رودی و صفارحیدری (۱۳۹۴)، مؤلفه برابری در مقابل قانون در یافته‌های (Sears and Hebert, 2005)، مؤلفه‌های اعتدال، عدالت اجتماعی در یافته‌های خلوصی (۱۳۹۸) با مؤلفه‌های شناسایی شده در این بعد برای تربیت شهروندی همسو است.

در بعد سیاسی نیز یافته‌ها مواردی از قبیل تأکید بر مشورت و پذیرش خرد جمعی؛ تشویق پرسشگری و نقد منصفانه؛ آزادی و ابعاد آن خواست عمومی؛ تشویق بر مشارکت‌جویی و مسئولیت‌پذیری شهروندان را به‌عنوان مؤلفه‌های سیاسی تربیت شهروندی در دیدگاه اسلامی معرفی کرده است.

در ادامه در بعد سیاسی نیز با نگاهی به پیشینه پژوهش در زمینه تربیت شهروندی، مشخص گردید که مؤلفه‌های مشارکت و همکاری، مشارکت در امور جامعه در یافته‌های محمدی و همکاران (۱۳۹۷)؛ مؤلفه اصل گفتگو در یافته‌های طاهرپور (۱۳۹۴)، مؤلفه‌های احترام به حریت انسان‌ها، انتقادپذیری و انتقادپذیری، مسئولیت‌پذیری، تعاون و همکاری، عدم تمکین به روابط قدرت مستبدانه، در یافته‌های نریمانی (۱۳۸۹)؛ مؤلفه‌های آزادی‌خواهی، مسئولیت‌پذیری و مشارکت در امور در یافته‌های جهان، زنگنه و پاک‌سرشت (۱۳۹۷)، مؤلفه‌های احترام به آزادی، مشورت و مسئولیت‌پذیری در یافته‌های قاسم‌پور خوش‌رودی و صفارحیدری (۱۳۹۴)، مؤلفه‌های آزادی در گفتار، آزاد در تعاملات، دسترسی آزادانه به اطلاعات، حق رای و مشارکت سیاسی، توجه به تکالیف و حقوق شهروندی در یافته‌های (Sears and Hebert, 2005)، مؤلفه حق رأی دادن در یافته‌های (Alderson, 2016)، مؤلفه‌های مشارکت سیاسی، آزاداندیشی در یافته‌های خلوصی (۱۳۹۸)؛ با مؤلفه‌های شناسایی شده در این بعد برای تربیت شهروندی همسو است.

در نهایت، در بعد اقتصادی با بررسی پیشینه پژوهش در زمینه تربیت شهروندی، ملاحظه گردید مؤلفه پرهیز از زیاده‌خواهی و اسراف در یافته‌های نریمانی (۱۳۸۹)؛ مؤلفه‌های دوراندیشی، برنامه‌ریزی، تعاون در یافته‌های قاسم‌پور خوش‌رودی و صفارحیدری (۱۳۹۴)، مؤلفه تعاون در یافته‌های طاهرپور (۱۳۹۴)، با مؤلفه‌های شناسایی شده در این بُعد برای تربیت شهروندی همسو است.

بررسی یافته‌ها در باب ابعاد و مؤلفه‌های الگوی تربیت شهروندی از دیدگاه اسلام برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی نشان از شناسایی و کشف تعداد ۲۲ مؤلفه در ۴ بعد اخلاقی - اعتقادی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بود. در این الگو، بعد اخلاقی با ۹ مؤلفه، بعد اجتماعی با ۶ مؤلفه و بعد سیاسی با ۴ مؤلفه و در نهایت بعد اقتصادی با ۳ مؤلفه به ترتیب دارای بیشترین تا کمترین مؤلفه در زمینه تربیت شهروندی بودند.

با نگاهی به مؤلفه‌های موجود در هر بعد ملاحظه می‌گردد که مواردی از قبیل «انسان در جستجوی خداوند به‌عنوان محور هستی، لزوم تربیت دینی و دین‌مداری، مهرورزی و بخشش در پرتو تربیت، پرورش خردورزی و تعقل، تربیت و ارزشمندی علم و معرفت، توجه به فضایل و پرهیز از رذایل اخلاقی، احیای باورهای فطری، تأکید بر وفای به عهد در سیره و نظر، تکریم حقیقت‌جویی و راستگویی» مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده بعد اخلاقی الگوی تربیت شهروندی مبتنی بر دیدگاه اسلام برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی هستند. به عبارتی دیگر به‌طور خلاصه می‌توان توجه و تأکید بر خداجویی، دین‌مداری و اخلاق، مهرورزی، زندگی سعادت‌مندان، عقلانیت، تربیت، و فضایل اخلاقی به‌عنوان عناصر مؤلفه‌های اصلی تشکیل‌دهنده الگوی تربیت شهروندی برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی هستند. با نگاهی به این مؤلفه‌ها، جامعیت و نگاه همه‌جانبه به حوزه اخلاقی را می‌توان در این بعد دید. به علاوه، ارتباط و پیوستگی مؤلفه‌ها با یکدیگر و عدم وجود تعارض و تناقض بین آنها به‌خوبی به چشم می‌خورد.

در بُعد اجتماعی ملاحظه می‌گردد که مواردی از قبیل پرورش عدالت‌ورزی، احترام به طبیعت و حفظ محیط زیست، توجه به میانه‌روی و رفتار اعتدالی، اولویت داشتن زندگی جمعی، قانون‌گرایی و احترام به قانون و شهروند جهانی مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده بُعد اجتماعی الگوی تربیت شهروندی مبتنی بر دیدگاه‌های اسلام برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی هستند. این یافته بدین معناست که در بعد اجتماعی تربیت شهروندی دانش‌آموزان دوره ابتدایی می‌بایست به مؤلفه‌هایی از قبیل عدالت، حفظ طبیعت و محیط زیست، میانه‌روی در امور، تقدم امور جمعی بر فردی، احترام به قانون و شهروندی جهانی بودن تأکید ویژه داشته و آموزش‌های لازم را در این حوزه‌ها برای دانش‌آموزان این دوره مدنظر قرار داد.

با تحقیقی در الگوی پیشنهادی ملاحظه می‌شود که در بعد سیاسی مواردی از قبیل «تأکید بر مشورت و پذیرش خرد جمعی، تشویق پرسشگری و نقد منصفانه، آزادی و ابعاد آن خواست

عمومی، تشویق به مشارکت جویی و مسئولیت‌پذیری شهروندان» مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده بعد سیاسی الگوی تربیت شهروندی مبتنی بر دیدگاه‌های اسلام برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی هستند. در حقیقت، برای تربیت شهروندی دانش‌آموزان دوره ابتدایی در بعد سیاسی آموزش شور و مشورت، اهمیت دادن به گفتگوها و رأی اکثریت، نقادی، آزادی و نیز مشارکت جویی و مسئولیت‌پذیری در رأس ملاحظات تربیتی در این بُعد قرار می‌گیرد. در نهایت با بررسی مؤلفه‌های بعد اقتصادی الگوی پیشنهادی ملاحظه می‌گردد که مواردی از قبیل «منزلت سخت‌کوشی و تلاشگری شغلی، تقویت روحیه تعاون و همکاری‌های شغلی، قناعت‌پیشگی و نفی آزمندی» مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده بعد اقتصادی الگوی تربیت شهروندی بر اساس دیدگاه‌های اسلام برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی هستند. در حقیقت می‌توان چنین گفت که برای تربیت دانش‌آموزان دوره ابتدایی در حوزه شهروندی و با نگاه اقتصادی، می‌بایست آموزش مواردی از قبیل اهمیت و ارزش کار و تلاش، روحیه تعاونی و قناعت در برابر اسراف سرلوحه کار قرار گیرد. این پژوهش نیز همانند سایر پژوهش‌ها محدودیت‌هایی را در مسیر اجرایی خود در پیشرو داشت که از آن جمله می‌توان به دشواری و طولانی شدن فرایند جمع‌آوری پرسش‌نامه‌های توزیع‌شده در مرحله کمی پژوهش و دشواری متقاعدسازی خبرگان مربوطه برای شرکت در پژوهش و بررسی کم و کیف یافته‌ها و اعتبار آنها به شکل حضوری به دلیل کمبود وقت ناشی از مشغولیت‌های اداری و شغلی و نیز مشکلات ناشی از شیوع گسترده ویروس کرونا اشاره کرد که در زمینه محدودیت اول تلاش گردید با پیامک‌ها و ایمیل‌های پی‌گیر و یادآور جهت تکمیل و ارسال پرسش‌نامه‌ها جهت آن دسته از مدرسانی که با گذشت بیش از دو ماه از زمان ارسال پرسش‌نامه، جوابی از سوی ایشان نرسیده بود، زمان مورد نظر به حداقل ممکن کاهش یابد. همچنین در زمینه محدودیت دوم و به‌منظور جلب رضایت خبرگان، یافته‌ها همراه با توضیحات مربوط به پژوهش از طریق پست الکترونیکی برای ایشان ارسال گردیده و اختیار شکل پاسخ (مکتوب و یا صوتی) به خود ایشان واگذار گردید. از دیگر محدودیت‌ها می‌توان به دشواری دسترسی به پیشینه پژوهشی مرتبط با موضوع تربیت شهروندی در اسلام در داخل و خارج از کشور و نیز منابع علمی و تخصصی پیرامون موضوع پژوهش در کتابخانه‌های کشور به دلیل مشکلات شیوع ویروس کرونا اشاره کرد که برای کاهش این محدودیت، تلاش گردید با برقراری ارتباط با اساتید، صاحب‌نظران

و متخصصان حوزه تربیت شهروندی از اطلاعات آنها درباره چگونگی دستیابی به منابع موجود و نیز امانت گرفتن منابع در اختیار آنان این محدودیت کاهش داده شود. به علاوه، از منابع آنلاین در کتابخانه‌های کشور نیز استفاده گردید.

با توجه به آنچه گذشت، پیشنهاد می‌گردد در راستای تکمیل این پژوهش الگوی تربیت شهروندی بر اساس آموزه‌های اسلامی در سایر دوره‌های تحصیلی نیز طراحی گردد. به علاوه، بر اساس الگوی معرفی شده در این پژوهش چارچوب برنامه درسی آموزش تربیت شهروندی ویژه دانش‌آموزان دوره ابتدایی طراحی شود. همچنین، تحلیل محتوای برنامه درسی دوره ابتدایی کشور از منظر میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس شاخص‌ها و مؤلفه‌های الگوی پیشنهادی در این پژوهش از دیگر پیشنهادات قابل پژوهش در این رابطه می‌باشد.

تهیه کتابچه راهنمای تربیت شهروندی بر اساس الگوی پیشنهادی جهت معرفی الگو و آشنایی دست‌اندرکاران حوزه آموزش و پرورش و تربیت شهروندی با این حوزه و نیز تهیه بروشور، کاتالوگ و جزوه‌های آموزشی مرتبط با تربیت شهروندی بر اساس الگوی پیشنهادی و توزیع آن بین مدارس، معلمان، مربیان، دانش‌جو معلمان و سایر سازمان‌ها و افراد دست‌اندرکار حوزه آموزش و پرورش و تربیت شهروندی جهت اشاعه الگوی مذکور می‌تواند فرایند عملی تربیت شهروندی دانش‌آموزان را در ابعاد چهارگانه اشاره شده تسهیل نماید. از دیگر پیشنهادات قابل ارائه، برگزاری کارگاه‌ها و دوره‌های آموزشی در جهت آشنایی و معلمان و مدیران مدارس با مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس الگوی پیشنهادی در دانشگاه‌ها و مراکز مجری تربیت معلم و همچنین گنجاندن مؤلفه‌های شناسایی شده تربیت شهروندی در برنامه درسی دانش‌آموزان دوره ابتدایی در ابعاد اشاره شده می‌باشد.

تشکر و قدردانی

در پایان از کلیه صاحب‌نظران و خبرگان حوزه تربیت شهروندی به‌ویژه اساتید محترم دانشگاه‌های استان‌های فارس و بوشهر که محقق را در انجام این پژوهش یاری نمودند تشکر و قدردانی می‌گردد.

قرآن کریم

- توسلی، غلامعباس و نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۸۳). واقعیت‌های اجتماعی شهروندی در ایران. *جامعه‌شناسی ایران*، ۵(۲): ۶۲-۳۲.
- جهان، جواد؛ زنگنه تبار، سجاد و پاک‌سرشت، محمد (۱۳۹۷). ارائه مدل شایستگی تربیت اسلامی دانش‌آموزان، بر اساس ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی. *پژوهش در نظام‌های آموزشی*، ۱۲. ۱۰۴۵-۱۰۶۶.
- خلوصی، محمدحسین (۱۳۹۸). تبیین مفهوم و مؤلفه‌های شهروندی در فلسفه سیاسی ارسطو و فارابی. *تحقیقات بنیادین علوم انسانی*، ۶. ۵۷-۸۲.
- رضازاده طاهری، علی نقی و یزدخواستی، علی (۱۳۹۵). دلالت‌های تربیتی از مبانی تربیت شهروندی. *چهارمین همایش علمی پژوهشی علوم تربیتی و روان‌شناسی*.
- شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۰). *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*. تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- صالحی، اکبر؛ محمدی‌پویا، فرامرز و ترکاشوند، سینا (۱۳۹۸). ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رهیافت‌هایی از رساله حقوق امام سجاد(ع). *تربیت اسلامی*، ۱۴(۳۰): ۱۴-۱۵۴.
- طاهری‌پور، محمدشریف (۱۳۹۴). *تربیت اسلامی در عصر جهانی شدن: مفهوم، مبانی، اصول و روش‌های تربیت شهروند جهانی از دیدگاه قرآن کریم*. رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.
- غلامی، سمیه و مشهدی‌زاده، محبوبه (۱۳۹۹). اثربخشی آموزش مهارت شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاد(ع) بر آگاهی از حقوق شهروندی و عمل به آن در دانش‌آموزان متوسطه اول. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۵(۲): ۶۹-۹۴.
- فاتحی، فؤاد (۱۳۹۹). «بررسی تحلیلی مبانی تربیت شهروندی از منظر آموزه‌های قرآن کریم و طراحی مدلی مفهومی برای آن». رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
- فتحی، محمدرضا و سعادت‌مند، زهره (۱۳۹۴). *تربیت شهروندی در دانش‌آموزان ابتدایی*، اولین کنفرانس علمی پژوهشی راهکارهای توسعه و ترویج آموزش علوم در ایران، گله‌دار، <https://civilica.com/doc/482761>.
- قاسم‌پورخوش‌رودی، عرفانه و صفارحیدری، حجت (۱۳۹۴). مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی در دانشگاه (مطالعه موردی دانشگاه مازندران). *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، ۵(۲): ۲۷۳-۲۹۴.
- صفایی‌مقدم، مسعود؛ کاظمی، محمود؛ پاک‌سرشت، محمد و مرعشی، منصور (۱۳۸۶). بررسی اصول اساسی تربیت مدنی با رویکرد اسلامی. *علوم تربیتی و روان‌شناسی*. شماره ۱۵(۳): ۳-۳۰.
- کاظمی، یوسف (۱۳۹۹). اثربخشی تعلیم و تربیت بر رفتار شهروندی، اولین کنفرانس ملی پژوهش‌های کاربردی در فرایندهای تعلیم و تربیت، میناب، <https://civilica.com/doc/1116458>.
- کوشی، زهرا؛ موسی‌پور، نعمت‌الله؛ آرمن، محمد و محبی، علی (۱۳۹۹). طراحی و اعتبارسنجی الگوی تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۵(۳): ۱۲۷-۱۵۳.
- کیشانی‌فراهانی؛ عزت‌الله، فرمبهنی‌فراهانی، محسن و رهنما، اکبر (۱۳۹۲). «مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی»، *مطالعات ملی*، ۱۴(۴): ۵۱-۷۴.
- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۶). *آموزش و پرورش شهروندی جهانی و ملی، تقویت هویت و ارزش سیستم دانش‌آموزان نوآوری‌های آموزشی*، ۵(۱۷): ۷-۴.
- محمدی، حسین؛ مزیدی، محمد و بهشتی، سعید (۱۳۹۷). *تربیت شهروندی از دیدگاه اسلام و پراگماتیسم*. *علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی شوشتر*، ۱۲(۳): ۲۳۳-۲۶۶.
- نریمانی، محمد (۱۳۸۹). بررسی میزان رعایت مبانی، اصول و مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس آموزه‌های اسلامی با نظرسنجی از دانش‌آموزان متوسطه شهر اصفهان. پایان‌نامه ارشد، دانشگاه اصفهان.

REFERENCES

- Alderson, Priscilla. (2016). "International human rights, citizenship education, and critical realism" London. *Review of Education*. Vol. 14, N.3
- Irene. Abiodun Durosaro, Bernard Meshach Oturu & Patrick Oluwafemi Akerele. (2020). Education For Good Citizenship: The Role of Counselling. www.researchgate.net/publication/33842518.
- Mills, M.B. and Huberman, M. (2002). *Qualitative Data Analysis: Sourcebook of New Methods*. London: Sage Publications Ltd.
- Sears, Alan and Hebert, Yvonne (2005). *Citizenship Education*. Canadian Education Association. In www.cea-ace.ca/media/en/citizenship_education.
- Tonga, Deniz. (2020). Comparative Analysis of Values in Islamic Texts and Social Studies Education in Turkey. i.e.: *inquiry in education*: Vol. 12: Iss. 1, Article 6.